

Valdis Tēraudkalns

Dr. phil., baznīcas un reliģiju vēstures pētnieks,

Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultāte

Dr. phil., researcher of church and history of religions,

University of Latvia, Faculty of Education, Faculty of Theology

E-pasts / e-mail: valdis.teraudkalns@lu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.03

Viena grāmata divās politiskās sistēmās: Bībele latviešu valodā 20. gadsimta 50. un 60. gados

One Book in Two Political Systems: The Bible in Latvian in the 1950s and 1960s

Atslēgvārdi:

aukstais karš,

luterānisms,

katolicisms,

Bībeles tulkošana

Keywords:

Cold War,

Lutheranism,

Catholicism,

translation of the Bible

Kopsavilkums

Šajā rakstā aplūkota Bībeles un tās daļu tulkošana un izdošana aukstā kara laikā Padomju Latvijā un latviešu diasporā Rietumos. Šis pētījums ienes Latvijas zinātniskā aprītē Anglijas baznīcas arhīva (Lambetas pilī, Londonā) materiālus. Rakstā pievērsta uzmanību tādām tēmām kā Bībeles izdošana un izplatīšana Padomju Latvijā gan legāli, gan pagrīdē, Bībele kā performatīvs politisks instruments Rietumu un Austrumu konfrontāciju kontekstā. Bībele padomju periodā bija grāmata, kas publiskajā telpā neeksistēja, jo nebija pieejama veikalos un bibliotēkās, bet tajā pašā laikā tā bija padomju propagandas instruments. No otras puses, Rietumos Bībeles izplatīšana Austrumu bloka valstīs bija viens no diskutētiem jautājumiem – vai ir ētiski sadarboties ar padomju valsts un nevalstiskām organizācijām (arī reliģiskajām) un kādus aizliegto grāmatu izplatīšanas kanālus (legālus vai nelegālus) izmantot.

Summary

This article examines translation and publishing of the Bible and its parts during the Cold War in Soviet Latvia and Latvian diaspora in the West. The novelty of this article lies in the use of archive files from the Church of England archive in Lambeth Palace (London), as well as attention to topics like the Bible publishing and distribution in Soviet Latvia both legally and underground, the Bible as a performative political tool in the context of West-East confrontations. The Bible in the Soviet period was a book that did not exist in the public space because it was not available in stores and libraries, but at the same time it was a tool of Soviet propaganda. On the other hand, in the West, the Bible distribution in the countries of the Eastern Bloc was one of the controversial topics. It was questioned whether it is ethical to cooperate with governmental and non-governmental organizations (including religious ones) in these countries and what channels of distribution of banned books (legal or illegal) should be used.

Šajā rakstā aplūkota Bībeles un tās daļu tulkošana un izdošana aukstā kara gados Latvijā un latviešu diasporā. Jau agrāk zinātniski analizēts Bībeles 1965. gada izdevums (piem., Tēraudkalns 2008) un tā veidotāju radošās biogrāfijas (skat., piem., par valodnieku Ernestu Blesi – Baltiņš 2016). Īsas refleksijas par reliģiskiem tulkojumiem Latvijas vēsturē (ieskaitot diasporā tapušos), ieliktiem plašākā tulkošanas prakses kontekstā, atrodamas Andreja Veisberga monogrāfijā (Veisbergs 2022). Šī raksta novitāte ir ārzemju arhīvu materiālu (*Lambeth Palace Library*, Anglijas baznīcas arhīvs Lambetas pilī Londonā) izmantošana, kā arī pievēršanās Latvijā maz analizētām tēmām – Bībeles izdošanai un izplatīšanai Padomju Latvijā gan legāli, gan pagrīdē, Bībelei kā performatīvam politiskam instrumentam Rietumu un Austrumu pretnostatījuma radītās spriedzes kontekstā. Bībele padomju periodā bija grāmata, kura publiskajā telpā neeksistēja, jo nebija pieejama veikalos un bibliotēkās, taču vienlaikus tā bija padomju propagandas rīks (demonstrējot nelielās tirāžās izdotās reliģiskās literatūras paraugus ārzemēs kā pierādījumu reliģijas brīvībai PSRS). Savukārt Rietumos Bībeles izplate Austrumu bloka valstīs bija viena no aukstajam karam raksturīgajām strīdīgajām tēmām par to, kādā mērā ir ētiski sadarboties ar valsts un nevalstiskajām organizācijām (ieskaitot reliģiskās) šajās zemēs un kādi aizliegto grāmatu izplatīšanas veidi (legāli vai nelegāli) izmantojami.

Bībeles izdevums latviešu valodā bija viens no daudziem Rietumos veidotiem projektiem PSRS dzīvojošo tautu valodās. Lielais bēgļu skaits pēc Otrā pasaules kara motivēja Bībeles biedrības un citas organizācijas rūpēties par Bībeles izdošanu. 1968. gadā Britu un ārzemju Bībeles biedrība (BĀBB) izdeva Bībeli igauņu valodā: līdzīgi kā latviešu izdevumā Vecā Derība (VD, izņemot psalmus) bija tulkota diasporā, Jaunā Derība (JD) un psalmi – redīgēts trīsdesmito gadu tulkojums. Deiterokanoniskās grāmatas šajā izdevumā neietilpa, tās tika izdotas Zviedrijā astoņdesmitajos gados (Roosimaa 2002: 2–3, 6). Ņemot vērā aukstā kara apstākļus, Bībeles tulkotāji no PSRS nevarēja šādos projektos iesaistīties. Ar pareizticīgo bīskapa Kasiāna vārdu (viņš bija galvenais tulkotājs) saistītā JD krievu tulkojuma (publicēts 1970. g.) sākuma stadijā darba grupā piedalījās arī cilvēki no draudzēm Maskavas patriarhātā (MP) jurisdikcijā, taču viņi nedzīvoja PSRS, turklāt pēc Mateja evaņģēlija paraugtulkojuma publicēšanas 1953. gadā MP reaģēja negatīvi. Būdam padomju varas kontrolē, MP noliedzoši raudzījās gan uz krievu draudzēm Konstantinopoles patriarhātā pakļautībā, gan uz antikomunistiski un antiekumeniski noskaņoto Krievu pareizticīgo baznīcu ārzemēs, kura gan no oficiālas dalības minētajā projektā atteicās. Jautājums par

projekta kontroli bija viens no centrālajiem. Tāpat kā ar Bībeles 1965. gada izdevumu latviešu tulkojumā, pretrunas bija šī projekta definēšanā – Kasiāns to sauca gan par revīziju, gan par tulkojumu. BĀBB bija iecerējusi veikt arī VD tulkojumu un tādējādi 19. gs. sinodālā Bībeles tulkojuma vietā piedāvāt jaunu izdevumu krievu valodā, taču, tā kā pret projektu bija negatīva attieksme, no šīs ieceres nācās atteikties (Ovsianikov 2004: 197–216).

PSRS reliģiskās literatūras izdošana bija padomju kultūras diplomātijas un propagandas kampaņu daļa. 1942. g. MP metropolīts Nikolajs nosūtīja 700 krievu valodā izdotās grāmatas “Patiesība par reliģiju Krievijā” (*Pravda o religii v Rossii*, 1942) eksemplārus jaunievēlētajam anglikāņu Kenterberijas arhibīskapam Viljamam Templam (Temple). Nikolajs ne tikai lūdza grāmatu izplatīt Lielbritānijā, bet nosūtīt to tālāk citiem pareizticīgo patriarhātiem (Kalkandjieva 2015: 156–157). Grāmata bija ārzemēm domāts izdevums, kas netika izplatīts PSRS. Tās izdošanu kā pretsvaru tam, ka pareizticīgo baznīcu propagandai izmantoja nacisti, Staļinam rekomendēja toreizējais iekšlietu tautas komisārs Lavrentijs Berija. Lēmumu par to 1942. gada 10. martā pieņēma Kompartijas politbirojs (Odincov 2014: 127). Vēlākos gadu desmitos Bībeļu izdošanu PSRS izmantoja, lai pierādītu, ka valstī pastāv reliģijas brīvība, taču brīžiem padomju politikas īstenotāji pārcentās un panāca pretēju efektu. Piemēram, kad 1960. gadā PSRS baptistu delegācija ieradās Brazīlijā, lai piedalītos Pasaules Baptistu savienības kongresā Riodežaneiro, visiem tās locekļiem, izkāpjot no lidmašīnas, atšķirībā no citām delegācijām rokās bija Bībeles (Krievu baptisti 1963: 3).

Dažās padomju satelītvalstīs Bībeles izplatīšana bija iespējama brīvāk nekā PSRS. Ungārijā pastāvēja Bībeles padome (*Hungarian Bible Council*), kurā bija pārstāvētas protestantu baznīcas un kas bija Apvienoto Bībeles biedrību (*United Bible Societies*) asociētā dalībniece. Padome pārzināja darbu pie jauna Bībeles tulkojuma. 1971. gadā (ar atkārtojumu 1972. gadā) Ungārijas radio raidīja raidījumu ciklu par Bībeli, kurā piedalījās dažādu tradīciju pārstāvētāji pētnieki. Vēlāk šīs runas izdeva grāmatā (Beeson 1974: 252–253). Polijā ar valsts atbalstu 1947. gadā izveidoja jaunu BĀBB pārstāvniecību, jo iepriekšējās telpas bija sagrautas kara laikā. Varšavas birojs bija vieta, kur Austrumeiropas tūristi centās iegādāties Bībeles (Beeson 1974: 159).

“Tā trakā labošana...”

Šie diasporas latviešu īstenotajā Bībeles tulkošanas projektā iesaistītā Elmāra Rozīša vārdi (Rozītis 1960: 27) vislabāk raksturo tulkošanas un rediģēšanas procesu, kuru grūti aptvert mums kā digitālā laikmeta cilvēkiem. Rozītis raksta, ka kopā ar redaktoru Ernestu Blesi skatījies kādus no labotiem tekstiem, kuri bijuši tā no labojumiem saskatīti, ka nebija vairs salasāmi un

nācies tos pārrakstīt no jauna (Rozītis 1963: 73). Savukārt projekta noslēguma fāzē redaktors Bertrams Feders (avotos lielākoties Fedders) ilgāku laiku nesaņēma pēdējo korektūru sūtījumu, jo tas Anglijas pasta kļūdas dēļ bija nosūtīts nevis uz Toronto Kanādā, bet Tongas salu Klusajā okeānā (Dienu atspīdumi 1965: 6). Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas ārzemēs (LELBĀL)¹ arhibīskaps Teodors Grīnbergs pragmatiski bažījās, ka BĀBB daudzu labojumu gadījumā vispār atteiksies tālāk sadarboties latviešu Bībeles projektā, un tāpēc aicināja pēc iespējas drīz darbu pabeigt. "Vārdu dažādība netraucēs nevienu lasītāju. Arī sīkumi punktuācijā ir sīkums." (Grīnbergs [bez dat.])

Nepieciešamība pēc jauna tulkojuma bija nobriedusi jau sen – kā diasporā atcerējās mācītājs Rihards Zariņš, tad, kad pirms Otrā pasaules kara mācību grāmatās parādījās Vecās Derības stāsti mācītāja un politiķa Ludviga Adamoviča pārstāstījumā, skolēnu sekmes to apguvē bija labākas (Zariņš 1956: 6). Daļēji šo vajadzību atrisināja JD jaunā tulkojuma izdošana 1937. gadā, kas bija veiksmes stāsts, jo pirmajos 8 mēnešos tika pārdoti 15 000 eksemplāri (no 24 000). Grāmatas izdošana notika Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma varas gados, kad skaitliski lielo reliģisko organizāciju darbība tika atbalstīta, mēģinot to iekļaut valdošā režīma ideoloģiskajās shēmās. JD izdevumu pasniedza gan Ulmanim, gan viņam tolaik tuvu stāvošajam Jānim Balodim (Tēraudkalns 1997: 104).

Vecajā ortogrāfijā pēdējo reizi Bībele iespiesta 1948. gadā (Bībele 1948). 1954. gadā latviešu diasporas presē publicēta ziņa par nodomu pārtulkot no jauna visu Bībeli. Problēmas radīja finansējuma trūkums – darbus varētu uzsākt, ja BĀBB divus gadus tulkotājiem maksātu 300 dolārus mēnesī, "bet šī biedrība nav vairs tik bagāta kā agrāk, un tik daudz nesola" (Spiritus Veritatis 1954: 3). 1954. gadā pēc ilgākām sarunām neatkarīgās Latvijas sūtnis Lielbritānijā Kārlis Zariņš saņēma labvēlīgu lēmumu VD pārstrādāšanai mūsdienu latviešu valodā. BĀBB šim mērķim piešķīra 3600 dolāru, paredzot, ka darbs jāpaveic gada laikā (Andrups 1995: 133). Sākotnējā ideja bija gotu burtiem iespiesto Bībeles tekstu pārrakstīt latīņu burtiem (visi teksti gan nebija gotu ortogrāfijā, psalmi un JD bija jau latīņu burtiem). Jāņem vērā, ka latīniskā ortogrāfija latviešu valodā ieviesās lēni. Lai gan Rīgas Latviešu biedrība, kuras Zinību komisijas paspārnē darbojās Ortogrāfijas komisija, jauno ortogrāfiju akceptēja 1908. gadā, vairums avižu uz to pārgāja tikai 1938. gadā (Veisbergs 2022: 107). Prāvesta Jēkaba Ķullīša aprēķins bija, ka pārrakstīšanai vajadzīgs gads, bet izrādījās, ka darbam vajag daudz vairāk laika, un tas izvērtās par daudz plašāku projektu (Zariņš 1962: 32). Līdzīgi pirms kara notika ar JD izdevumu – sākumā plāns bija izdot

1 Pašreizējais nosaukums – Latvijas Evaņģēliski luteriskā baznīca pasaulē (LELBP). Rakstā aplūkotajā laika periodā LELBĀL nereti lietoja pirmskara nosaukumu (Latvijas Evaņģēliski luteriskā baznīca), jo tolaik uzskatīja sevi par vienīgo leģitīmo pirmskara Latvijas luterāņu baznīcas darba turpinātāju. Mūsdienās LELBP uzsver, ka abas baznīcas ir pirmskara baznīcas pēcteces.

to jaunajā ortogrāfijā, bet tad kļuva skaidrs, ka vajadzīgs jauns tulkojums, jo mainījies literārā valoda, attīstoties teksta kritikai, novecojis tābrīža tulkojums (JD projekta īstenotāji kā standartu pieminēja Eberharda Nestles (*Nestle*) JD izdevumu sengrieķu valodā) (A. M. 1935: 165).

VD tulkoja ASV dzīvojošie Fēlikss Treijs (*Treus*; daļa vēsturisko grāmatu, Ījabs, Abakuks, Hozeja) un Voldemārs Bernhards (daļa vēsturisko grāmatu, gudrības literatūra, Jeremijas raudu dziesma u. c.), kā arī Vācijā dzīvojošais Ādams Mačulāns (psalmi, lielie pravieši, daļa mazo praviešu). Treija tulkojums tika uzskatīts par pārāk burtisku un tāpēc papildus rediģējams. Pirms Mačulāna psalmus tulkoja okupētās Vācijas britu zonā dibinātā emendācijas komisija Kārļa Kundziņa vadībā. Pats Kundziņš tulkoja pirmos piecdesmit psalmus, nākamos piecdesmit – prāvests Aleksandrs Mitulis, pēdējos piecdesmit – mācītājs Edgars Lange un Eduards Zicāns. Jauntulkotos psalmus kopā ar pirmskara tulkoto JD izdeva 1953. gadā (Kundziņš 1965: 11).

Daļa tulkotāju bija pieteikuši sevi tulkošanas jomā jau agrāk. LU Teoloģijas fakultātes kolēģis Fēlikss Treijs Zicānu raksturoja kā liberālu teologu, profesora Imanuela Bencingera skolnieku, kas reliģiju analizēja vēstures un valodniecības perspektīvā. Viņa doktora disertācija bija par arābiem Vecajā Derībā (Treus 1946: 410–411). Zicāna tulkojumu fragmenti publicēti gan Latvijā, gan ārpus tās – piemēram, diasporā izdotajā prāvestam Edgaram Bergam veltītajā krājumā ievietots Zicāna tulkotais 91. psalms ar komentāriem (Zicāns 1950: 97–100). Viņa tulkojums atšķiras no Bībeles 1965. gada izdevuma – Zicāns lietojis Jahves vārdu, apzīmējot Dievu, 16. p. ir dziesmiskā forma “es piesātināšu viņu ar ilgu mūžu” (sal. 1965. g. izdevumā “es viņam došu ilgu mūžu”). Mācītājs Mitulis Bībeles emendācijas darbā bija iesaistīts jau pirms kara. Zariņš atceras, “kā viņš meklēja un izvēlējās vārdus, kas tuvāki tekstam, kas labāki stilam; tur bija literāras mērauklas, gaume, pietāte. Es viņu klusībā salīdzināju ar klavieru tīrskanotāju.” (Zariņš 1975: 6) Treijs bija viens no tiem nedaudzajiem latviešu teologiem diasporā, kas turpināja darbu akadēmiskā jomā – viņš bija Pasaules Luterāņu federācijas studiju centra vadītājs Berhtesgādenā (Vācijā). Pēc ieceļošanas ASV viņš 1953./1954. g. kļuva par pasniedzēju Tila (*Thiel*) koledžā Grīnvilā, Pensilvānijā, un mācīja tur ievadu Vecajā Derībā, JD literatūras vēsturi un dogmatiku (Ķiploks 1981: 102).

Projekta norises koncentrējās sākotnēji Vācijā, jo tur pirmajos pēckara gados dzīvoja vislielākais skaits latviešu izceļotāju, starp viņiem arī daudzi draudžu darbinieki. Ziemeļu zonā (angļu okupācijas zonā) dzīvoja aptuveni 50 000 latviešu ar 50 mācītājiem. Dienvidu zonā (amerikāņu un franču okupācijas zonās) bija 70 000 latviešu ar 75 mācītājiem. Latvieši, tāpat kā citu tautību bēgļi, dzīvoja pārvietoto personu nometnēs, kurās formāli etnisko principu neievēroja, tomēr dažas no tām kļuva par nozīmīgiem latviešu centriem. Eslingenā dzīvoja aptuveni 7000 latviešu, ieskaitot 12 mācītājus un arhibīskapu T. Grīnbergu (Ķiploks 1970: 17).

Sākotnēji bija plānots, ka minētie tulkotāji nodos savu darbu emendācijas komisijai, kuras priekšsēdētājs bija K. Kundziņš, locekļi – luterāņi Ludvigs Bērziņš, A. Mitulis, E. Lange un baptistu mācītāji Augusts Šverns un Rudolfs Ekšteins. Trīs no viņiem dzīvoja ASV, trīs – Kanādā. Savukārt projekta administrēšanai tika izveidota otra komiteja ar triju baznīcu pārstāvjiem: priekšsēdis prāv. J. Kullītis (ev.-lut.), kasieris prof. Pēteris Stare (pareiztic.) un sekretārs māc. Ādolfs Klaupiks (bapt.) (Bībele jaunā latviešu tulkojumā 1955: 2). Lielā attāluma un ar to saistīto ceļa izdevumu dēļ kopīgas emendācijas komisijas sēdes praktiski nenotika un tāpēc projekta noslēguma fāzē darbs koncentrējās valodnieka Bleses rokās. Viņš gan nebija eksperts Bībeles tulkošanā. Viņš kopš 1947. gada strādāja Maincas Universitātei piederīgajā Tulku augstskolā, docējot poļu un krievu valodu (Baltiņš 2016: 56). Pats Blese vēlāk rakstīja, ka projektā iesaistījies no 1956. gada un vispirms izkorigējis Jeremijas raudu dziesmas. Sākumā darbs noticis ar Roziša starpniecību, vēlāk, no 1960. gada – sadarbībā ar prāvestu Federu (Blese 1965: 13–14). Korektori bija Feders (tālāk citētajā Grīnberga ziņojumā saukts par atbildīgo korektūru lasītāju), Blese, Rozītis un Ringolds Mužiks (Federa rakstā (Feders 1965: 5) kā piektais korektors minēts arī Grīnbergs, bet jāņem vērā, ka aizņemtības un vecuma dēļ viņš nevarēja daudz laika šim darbam veltīt). Kā vēlāk rakstījis Grīnbergs, “redakcijas komisija korektūru saskaņošanai nepastāv” (Arhibīskapa vērtējums 1960: 1). Paša Grīnberga lomu viņam tuvu stāvošais Rozītis vērtēja negatīvi – “viņš nebija administrators, nedz lietu kārtotājs” (Rozītis 1962: 72). Tas atšķīrās no Grīnbergam adresētiem slavinājumiem diasporas presē.

Finanšu līdzekļu bija maz, tāpēc luterāņu, baptistu un pareizticīgo draudzes tika aicinātas ziedot jaunajam tulkojumam (Vajadzīgi līdzekļi 1955: 7). Sākotnēji par revīziju vai emendāciju sauktais darbs izvērtās par ilgāku un lielāku projektu, kas praktiski bija jauns tulkojums (lai arī paliekot Ernsta Glikas tulkošanas tradīcijā). Tajā ievērotās pirmskara Latvijā pastāvošās rakstības normas (piemēram, *ch* lietojums) vēl pat vairākus gadu desmitus vēlāk diasporā tika izmantotas kā simboliska demarkācijas zīme, kas “pareizos” rakstu valodas lietotājus nošķīra no “nepareizajiem” (lielākoties Latvijā). Šī no aukstā kara gadiem saglabājusies polemika ar tai raksturīgo melnbalto skatījumu un valodu kā šajā redzējumā iekļautu politikas instrumentu skāra arī Latvijas Bībeles biedrības uzsākto jauno Bībeles tulkojumu deviņdesmito gadu otrajā pusē (skat., piemēram, Hofmanis 1997: 12).

Arhīvā ir saglabāties Grīnberga rakstītais ievads Bībelei. Tajā teikts, ka pie darba pielikuši roku mācītāji un “Latvijas Universitātes pašaieliedzīgie mācības spēki” (Grīnbergs 1962: 6). Grīnberga teksts Bībelē netika ievietots, bet publicēts brošūrā par Bībeles 1965. gada izdevumu (Grīnbergs 1965: 3). Federam bija doma, ka daļu iespiesto Bībeles eksemplāru vajadzētu iesiet bez Grīnberga ievada, jo tās sūtītu arī uz Latviju (Feders 1963: 16). Tomēr, tā kā tas tolaik nebija iespējams un Bībeles šā

vai tā tika iespēstas bez ievada, šī diskusija atkrita. Grīnberga rakstītais ievads ir vēl viens piemērs dažādo projekta dalībnieku darba pienākumu saplūšanai šajā darbā. Kā atzinis Feders, ievads nepalika sākotnējā variantā, to rediģēja un papildināja Kundziņš un Blese (Feders 1965: 6)².

Projekta gaitā starp tā dalībniekiem radās domstarpības. Treijs centās panākt, ka viņa tulkojums tomēr tiek izmantots un pa tiešo sazinājās ar BĀBB, izmantojot ekumeniskajā kustībā aktīvā norvēģu bīskapa, Apvienoto Bībeles biedrību prezidenta Ervinda Bergrāva (*Berggrav*) starpniecību. Tomēr no LELBĀL puses projekta pārzinātāju nostāja bija, ka VD jau ir pārtulkota un Mačulāna tulkojums ir labs (Rozītis 1958: 2–3). “Prof. F. Treus ir ļoti pamatīgi un zinātniski pārtulkojis, ar daudz komentāriem, bet diemžēl, mēs tādu iespēst nevaram, un tad mūsu visa pilnā Bībele iznāktu vairāk kā dubultbieza, nekā līdzšinējā.” (Rozītis 1958: 4) Viedokļi atšķīrās arī jautājumā par projekta mērķiem. 1961. gadā Bergs rakstīja, ka attiecības starp Zariņu un Mužiku pasliktinājušās: “Bībeles izdošanas jautājumā saduras divi principi. Sūtnis gribētu ātri izdot jaunu Bībeles tulkojumu, kaut arī tas nebūtu pirmklasīgs. Turpretim Blese un Feders grib tulkojumu pamatīgi pārbaudīt valodas un zinātniskā ziņā. Mužiks ir tikai pārrakstījis Federa manuskriptu, ievērojot paša Federa aizrādījumus.” (Bergs 1961: 25)

Noslēguma posmā (no 1963. g.) saraksti ar BĀBB pārņēma jaunais LELBĀL arhibīskaps Kārlis Kundziņš. Līdz tam Zariņš bija Bībeles izdošanas darbu saskaņotājs. To bija paredzēts izdot 1963. gada Ziemassvētkos, taču kavējās korektūras, un arī visi tulkojumi vēl 1962. gada beigās nebija pabeigti (Andrups 1995: 150). 1960. gada septembrī sanāksmē, kas notika BĀBB telpās Londonā, tika nolemts, ka gala atbildība par teksta sagatavošanu būs Blesem, kas ar Rozīša starpniecību atskaitīsies Grīnbergam un BĀBB Tulkojumu nodaļai. Tas praktiski nozīmēja, ka bija pieļauta tikai tipogrāfijas kļūdu labošana, taču vēl 1963. g. BĀBB pauda satraukumu, ka ir notikuši arī citi labojumi (Bradnoks 1963: 38). Feders 1962. g. raksta, ka mēģinās vienoties ar BĀBB, lai tur, kur runa par Dievu, Jaunajā Derībā norādāmo vietniekvārdu “viņš” rakstītu ar lielo sākumburtu, lai gan sākumā vienošanās bija, ka šajā izdevumā tas ne-notiks (Feders 1962: 6). Tas prasītu daudz labojumu, un beigās tomēr “viņš” attiecībā uz Dievu tika rakstīts ar lielo sākuma burtu tikai Vecajā Derībā. Lai gan 1965. gada izdevuma gala versiju lielā mērā veidoja Blese, tas tomēr nenozīmēja, ka viss notika atbilstoši viņa viedoklim. Feders 1962. g. raksta, ka Blese atstājis tekstā “Cirs”, taču viņš labojis uz agrāko “Kīrs” (Feders 1963: 21). Diskusijas bija arī par Bībeles tirāžu. LELBĀL vēlējās, lai Bībeli izdotu 25 000 eks. lielā tirāžā, tad sarunās ar BĀBB vienojās par 10 000, beigās – 5000 (Zariņš 1959: 32).

2 Federa autorība šajā rakstā nav minēta, taču viņa uzvārds pierakstīts ar roku šī izdevuma arhīva eksemplārā (LNA-LVA, 2263-1-97, 61. lp.).

Jaunais izdevums tika publicēts 1965. gadā, jau pēc Zariņa nāves. Atsauksmes par to bija dažādas – dažiem likās, ka vecā poēzija bija zudusi (J. E. 1966: 1). Diezgan izsmeļošu jaunā tulkojuma analīzi veicis Jānis Andrupis, kas rakstā norāda gan uz tā popularitāti (pirmo iespaidumu pārdeva dažu mēnešu laikā), gan uz veiksmīgiem jauninājumiem (viņaprāt, lielākās pārmaiņas bija īpašvārdu rakstībā), gan uz problēmām, kas saistītas ar to, ka līdzīgi kā citos jaunos tulkojumos šis Bībeles izdevums tapis primāri individuālai lasīšanai, piemirstot par tā publisko funkciju. Tas “veidots ar aci, ne ar ausi, un pirmajā vietā ir likti gramatiskās pareizības, ne dzejiskā skanīguma principi. Teikuma ritms un retorikas spēks ir zudis.” (Andrupis 1966: 2) Edgars Ķiploks pozitīvi vērtējis Bleses ieviestos jaunvārdus (kauklis – ‘āmurs’, kaiple – ‘ķēdīte’) un vecvārdus (cirmeņi, dzelte, plosona). “Alunāns, Kronvalds, Rainis v. c. ir tādā ceļā darijuši bagātāku mūsu valodu, kādēļ lai to mēs liegtu Bībelei, kas reiz bija mūsu rakstu valodas paraugs?” (Ķiploks 1954: 3) Kundziņš recenzijā salīdzinājis pirmskara emendāciju ar nesen iznākušo amerikāņu Bībeles revidēto standarta izdevumu (*Revised Standard Version*). Viņaprāt, abu projektu uzdevums bijis novērst arhaismus. Kundziņš raksta, ka domstarpības sākumā radījis jautājums par artikulu “tas”, “tā” lietošanu. Daži komisijas locekļi aizstāvēja artikula paturēšanu “svinīgās formulās”, kā, piemēram, “Tev pieder tā valstība un t a s spēks” un “Es esmu tas ceļš, tā patiesība un tā dzīvība”. Tomēr beigās uzvarēja viedoklis, ka šie ģermānismi jāatmet. Vienīgi formulējumā “Tas Kungs” komisijas vadība nolēma paturēt par svinīgu uzskatīto izteiksmes veidu³. Kundziņš arī kritizēja nekonsekvences JD 1937. un 1938. gada izdevumā, piemēram, nebija norādīts, ka Marka evaņģēlija beigas ir vēlāks teksta papildinājums (viņš rakstīja, ka nezina, kas šos papildinājumus ielika atpakaļ latviešu tekstā) (Kundziņš 1953: 7). Interesanti, ka Jāņa evaņģēlija jaunā tulkojuma izdevumā (1933. g.) par vēlāk iekļautu tekstu uzskatītais fragments (Jņ 5: 3b–4) nav iekļauts. JD 1937. g. izdevumā, kā arī tā revidētajā izdevumā 1938. un 1953. gadā šis teksts ievietots iekavās.

1965. gada izdevumu izpirka dažos mēnešos, un tam sekoja arī otrs, kuram bija iespējams pievienot LELBĀL virsvaldes izdotas brošētas lapas radu rakstu ierakstīšanai. Tas bija mēģinājums atjaunojot ģimenes Bībeļu tradīciju (Top Bībeles otrais iespiedums 1966: 5). Darbs pie Bībeles teksta turpinājās arī pēc 1965. gada – 1966. gada izdevumā Jaunajā Derībā tika izlabotas apmēram 200 kļūdas un saraksts ar vēl 200 kļūdām (kā arī 100 kļūdām VD) tika nosūtīts BĀBB 1967. g. Par nepieciešamību veikt tālākus labojumus gan LELBĀL vadībā bijuši dažādi viedokļi. Arhibīskaps Arnolds Lūsis deva norādījumu turēties pie JD 1954. g. izdevuma (Feders 1968: 33). Tālāku pētījumu uzdevums būtu analizēt, kas un vai vispār tika tekstā

3 Interesanti, ka JD 1937. g. izdevumā daudzviet (piem., Rm 14:6), bet ne visur, “tas” pirms “Kungs” likts kursīvā, 1938. g. – izcelts trekniem burtiem. 1953. g. izdevumā tas vairs nav darīts.

ielabots. Apjomīgāka 1965. gada izdevuma revīzija tika izdota Latvijā 1997. gadā, un Latvijas Bībeles biedrība to turpina izdot arī mūsdienās.

Līdzās Bībeles 1965. gada izdevumam, kura veidošanā piedalījās tikai protestanti, diasporā Bībeles daļu tulkošanu veica arī katoļticīgie latvieši, turpinot pirmskara ieceres. Latgaliešu valodnieks Leonards Latkovskis atceras, ka Latvijas neatkarības pirmajā posmā arhibīskaps Antonijs Springovičs vēlējās, lai katoļiem Latvijā būtu savs Bībeles tulkojums. Tāpēc par Kultūras fonda līdzekļiem tālākām studijām uz Vīni, Insbruku un Romu tika sūtīti 12 garīdznieki. Bībeles tulkošanu Springovičs uzticēja Izidoram Ancānam, kas nedaudz prata sengrieķu un senebreju valodu, bet ne pietiekoši, lai tulkotu, un viņa JD tulkojums arhibīskapam nebija pieņemams. Tāpēc to uzticēja veikt Aloizam Brokam, kas bija studējis Insbrukā. Latkovskis arī atmiņās raksta, ka ieteicis Atklāsmes grāmatu nosaukt "Atklājumi" ("Atklājumi" latgaliski), bet Broks tam nav piekritis. Interesanta ir Latkovska skepse par 2. Vatikāna koncila liturģiskajām reformām – "radikāli elementi spiež pēc jaunām pārmaiņām, lai katolicismu tuvinātu jūdaismam un protestantismam" (Latkovskis 1971: 4). Šis komentārs rāda neviennozīmību, ar kādu reformas pieņēma daļa katoļu. Atmiņās Latkovskis stāsta arī par pašu tulkošanas procesu – Broks lasīja savu latgalisko tekstu, Latkovskis sekoja grieķu tekstam (lietoja Nestles izdoto tekstu), Viktors Terenkevičs – latīņu tekstam, Jānis Jedušs – poļu tulkojumam. Paralēli tika izmantoti arī vācu katoļu, lietuviešu un latviešu luterāņu tulkojumi. Viņš pats bija skeptisks par katoļu tulkojumu veidošanu diasporā – "emigrācijā izdot misāli vai visu Bībeli simts latviešu vecīšiem ir neracionāli, bet jaunajiem tie izdevumi nebūs vajadzīgi" (Latkovskis 1971: 4).

1949. gadā iznāca Jaunā Derība latviešu valodā, kuru no latīņu valodas bija tulkojis Vincents Strelēvics: katoļu garīdznieks, kas pēc kara darbojās Rietumvācijā, tad Brazīlijā un mūža nogalē – ASV, kur 1974. gadā pāvests viņu iecēla augstā amatā – par apustulisko administratoru (Izcila garīdznieka simtgade 1988: 8). 1961. gadā izdoti Kanādā dzīvojošā garīdznieka un literāta Staņislava Mozgas tulkoti psalmi – tulkojuma pamatā ir Pontifikālā Bībeles institūta izdots psalmu tulkojums latīņu valodā, kas zinātniski pārstrādāts, salīdzinot senos grieķu, latīņu un ebreju tekstus. Recenzijās par viņa tulkojumu teikts, ka "stils tīrs un valoda pareiza, bet vietām pārāk vārdisks tulkojums pēc oriģināla" (Spoģis 1963: 3)⁴. Grāmatā ievietota arī pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule *In cotidanis precibus* ("Ikdienas lūgšanās", 1945. g.), kurā, tāpat kā agrākā enciklikā *Divino afflante Spiritu* ("Ar Gara iedvesmu", 1943. g.), atzīts Bībeles teksta kritiskas analīzes lietderīgums (Svētā tēva pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule 1961: 7–11). Līdz ar to pēc 19. gs. un 20. gs. sākuma Romas katoļu baznīcas cīņās pret teoloģisko modernismu iezīmējās jauna fāze – daļēja mūsdienu zinātnes metodoloģiju

4 Vārdisks – droši vien domāts "burtisks".

akceptēšana. Mozgas tulkojuma izdevums ar tajā ievieto papildu informāciju atšķiras no šajā ziņā askētiskā 1965. gada Bībeles izdevuma, kurā nav nekā par tulkotājiem un projekta vēsturi.

Bībele Padomju Latvijā

Reliģiskās literatūras izdošana PSRS bija apgrūtināta. Baznīcas centās izmantot to, ka Otrā pasaules kara beigās daļēji normalizējās valsts un baznīcas attiecības (PSRS bija svarīgs Sabiedroto atbalsts karā pret nacistisko Vāciju). 1954. gada 31. decembrī patriarhs Aleksijs lūdza Krievu pareizticīgās baznīcas lietu padomes priekšsēdētājam Genādijam Karpovam izdot evaņģēliju un psalmus (vienā grāmatā) 50 000 eks. tirāžā, Bībeli krievu val. 25 000 eks. tirāžā un lūgšanu grāmatu 250 000 eks. tirāžā. Patriarhs rakstīja, ka Bībeles trūkums ir tik liels, ka cilvēki to pārraksta ar roku. Viņš arī diplomātiski minēja, ka valsts prestižam kaitētu, ja Svētos Rakstus ievestu no ārzemēm. Par to Karpovs ziņoja PSKP CK, iesakot "politisku motīvu dēļ" to nepieļaut. Nākamā gada sākumā kompartijas vadība to atļāva (Pisma patriarha Aleksija I 2010: 101–102). 1957. gadā Vissavienības evaņģēlisko kristiešu–baptistu padome (VEKBP) izdeva 10 000 Bībeļu. Nākamā šāda iespēja bija desmit gadus vēlāk – pareizticīgie starp 1968. un 1970. gadu izdeva 30 000 Bībeļu. Armēnijas pareizticīgā baznīca 1970. gadā publicēja 10 000 eks. evaņģēliju un apustuļu darbu, 1974.–1975. gadā – 10 000 JD. 1973. gadā 10 000 eks. JD un psalmu jaunā tulkojumā iespieda Lietuvas katoļi (Sawatsky 1975: 9). 1969. gadā VEKBP saņēma atļauju izdot 20 000 Bībeļu un 26 000 dziesmu grāmatu krievu valodā (Simon 1974: 146–147). Salīdzinoši ar šīm lielajai valstij nelielajām reliģiskās literatūras tirāžām ateistiskā literatūra iznāca milzu tirāžās. Žurnāls *Nauka i religija* ("Zinātne un Reliģija"), kuru izveidoja 1959. gadā, sākotnēji iznāca 100 000 eks. tirāžā, 1981.–1983. gadā tas sasniedza 400 000 eks. tirāžu, pēc tam noslīdot līdz 340 000–350 000 eks. tirāžai (Pospelovsky 1987: 74).

Liegums reliģiskajām organizācijām izdot grāmatas uz gadu desmitiem aizkavēja pārmaiņu procesus draudzēs. Piemēram, no 2. Vatikāna koncila dokumentiem Latvijā padomju laikā tipogrāfiski tika izdots tikai viens – "Pastorālie lēmumi par baznīcu mūsdienu pasaulē" (200 eks., oficiāli 1970. g., faktiski 1971. g.), lai gan mūķene Kornēlija Springoviča (pieņemtais vārds Klāra) dokumentus slepus tulkoja no latīņu un, iespējams, franču valodas (Kovaļevska 2017: 124).

Bībeli PSRS mēģināja izplatīt gan legāli (vai nu ievedot no ārzemēm, vai iespējot uz vietas), gan nelegāli (vai nu iespējot pagrīdes tipogrāfijās, vai mēģinot apiet robežkontroli). Dažkārt ārzemēs papildus tika iespiestas PSRS izdotas grāmatas, kuras pēc nelegālās ieviešanas varēja brīvāk izplatīt, jo titullapā kā izdevējs tika norādīta

PSRS reģistrēta reliģiska organizācija. Piemēram, tādā veidā 1978. gadā Latvijā izdoto baptistu dziesmu grāmatu iespieda Somijā un Zviedrijā un nelegāli ievada Latvijā (Lauva 2008: 55).

PSRS baznīcu vadītājiem dažkārt tika atļauts dažos eksemplāros saņemt grāmatas pa pastu (nereti ar vēstniecību starpniecību) vai arī ievest pēc ārzemju komandējumiem. 1965. gada vienu latviešu Bībeles izdevuma eksemplāru no Kenterberijas arhibīskapa saņēma Latvijas Evaņģēliski luteriskās baznīcas (LELB) arhibīskaps Gustavs Tūrs (Ramsey 1966: 109). Viņš rakstīja Anglijas baznīcas Starpbaznīcu attiecību padomes⁵ ģenerālsekretāram Džonam Satertveitam (*Satterthwaite*), ka, viņaprāt, tulkojums (viņš lietoja gan jēdzienu "atkārtota revīzija", gan "tulkojums") ir ļoti labs un par to priecātos luterāņu un pareizticīgo garīdznieki, ja viņiem to būtu iespējams saņemt (Tūrs diplomātiski raksta par saņemšanu "teoloģiskiem mērķiem", jo tā viņš centās padomju iestādēm pamatot reliģiskās literatūras vajadzību, tāpat netika pieminēti potenciālie jaunā izdevuma lietotāji, piemēram, baptisti, bet gan pareizticīgie, kurus padomju iestādes uzskatīja par daudz sadarbīgākiem ar režīmu) (Turs 1965: 106). LELBĀL vēlējās pēc iespējas vairāk eksemplāru nosūtīt uz PSRS. Mužiks interesējās, vai Anglijas baznīcas amatpersonas nevar to izsūtīt katram mācītājam Latvijā, taču saņēma atbildi, ka tas nebūtu praktiski. Varētu sākumā nosūtīt dažus eksemplārus, lai noskaidrotu, vai adresāti grāmatas saņem. Tāpat ieteikums bija meklēt iespējas sūtīt Bībeles caur Varšavu, kur pastāv BĀBB veikals un luterāņu bīskaps ieņem vadošu amatu Pasaules luterāņu federācijā. Redzams, ka LELBĀL pārstāvji centās atbalstīt baznīcu Latvijā – Mužiks arī lūdza, vai Kenterberijas arhibīskaps nevarētu apmeklēt Latviju un tādējādi stiprināt baznīcu tur, taču saņēma atbildi, ka tas tuvākā laikā nebūs iespējams (Note for file 1965: 100). BĀBB Mužika lūgumu Kenterberijas arhibīskapam sūtīt Bībeles uz Latviju neatbalstīja, uzskatot, tāpat kā Satertveits, ka arhibīskapa vārds negarantēs sūtījumu mērķa sasniegšanu. BĀBB vēstulē Anglijas baznīcas Ārlietu padomei arī jaušams – Bībeles biedrība uzskatīja, ka tā jau ir ļoti daudz darījusi, lai jauno Bībeles tulkojumu izdotu ("jaunais tulkojums ir biedrībai maksājis tūkstošiem mārciņu. Mēs pat aprēķināt nevaram, cik asiņu un sviedru tas mums prasījis") (Williams 1966: 98).

Par spīti tam, ka no Rietumiem nelegāli ievest Bībeles stingrās kontroles dēļ bija riskanti, nereti Rietumu ticīgie to mēģināja darīt. 20. gs. sešdesmito gadu vidū Rietumu presē tika publicēta informācija par kādu angli, kas no BĀBB bija iegādājies 386 Bībeles krievu valodā un mēģināja tās pārvest caur Brestas robežkontroles punktu. Paslēptās grāmatas robežsargi atrada un konfiscēja kopā ar automašīnu

5 No 1959. līdz 1964. g. šādi dēvēja Anglijas baznīcas Ārlietu padomi, kuras darba uzdevumos bija iekļautas arī attiecības ar citām konfesijām Lielbritānijā.

(Monitors 1966: 6). Bībeļu ieviešanas iespējas bija atkarīgas no PSRS reģionu ģeogrāfiskā stāvokļa – Igaunijā tas bija relatīvi vieglāk, jo, pateicoties prāmja satiksmei starp Tallinu un Helsinkiem, Igaunijā iebrauca daudz somu tūristu.

Vēl viens veids, kā darīt Bībeli pieejamu, bija to nelegāli iespiest PSRS teritorijā. Ar to PSRS it īpaši nodarbojās neregistrētie slāvu baptisti (pazīstami arī ar nosaukumu “baptisti-reformisti”), kas nesamierināmi atteicās sadarboties ar padomju varasiestādēm un ar oficiāli reģistrēto baptistu savienību. Abas puses – neregistrēto un reģistrēto draudžu locekļi – atzina augošo varasiestāžu spiedienu uz reliģisko organizāciju darbību kā problemātisku, taču pušu taktika atšķīrās. Viena no baptistu-reformistu izdevniecībai “Kristietis” piederošām tipogrāfijām atradās Līgatnē. 1974. gadā varasiestādes arestēja septiņus tās darbiniekus un konfiscēja 15 000 Jauno Derību krievu valodā, kā arī 16 tonnu papīra (Sawatsky 1975: 11). Tipogrāfijas iekārtas pa daļām bija ievestas no ārzemēm. Tipogrāfija tika atklāta pēc tam, kad veikalā, kurā, kā bija zināms, iepirkās ar baznīcu saistīti cilvēki, tipogrāfijas sūtītais papīrs izrādījās apstrādāts ar radioaktīvu vielu. Līgatnes tipogrāfijas darbinieces (Jekaterinu Gricenko, Zinaidu Tarasovu, Idu Korotunu, Tatjanu Kožemjakinu, Nadeždu Ljovovu) atbrīvoja jau 1975. gadā, lai Pasaules baptistu kongresā Stokholmā netiktu skatīts jau tājums par ticīgo vajāšanām PSRS (Sīlis 2021: 310–311). Pateicoties baptistu-reformistu paziņojumam par notikušo un šīs informācijas izplatīšanai ārzemēs, tiesas prāva bija plaši zināma Rietumos (Bourdeaux, Hebly, Voss 1976: 84–85). Tipogrāfijas atklāšanu sekmēja tas, ka baptisti-reformisti ilgstoši bija padomju varas uzmanības lokā. Reliģijas lietu padomes (RLP)⁶ pilnvarotā Latvijas PSR lietās ir diezgan sīkas ziņas par šo reliģisko grupu – 1973. gadā Latvijā aptuveni 350 cilvēki, no kuriem 100–120 Rīgā, Rīgas rajonā – 180, Priekulē – 40, Jēkabpilī – 20. Par nelegālu sapulču rīkošanu ar naudas sodu 50 rubļu apmērā tika sodīti baptisti Siguldā un Ogrē (Kokins 1974: 118).

Pirms Līgatnes nelegāla spiestuve sešdesmito gadu otrajā pusē tika izveidota Jelgavā, dzīvojamās mājas bēniņos Jelgavas baptistu baznīcas pagalmā, puskilometru no pilsētas tiesas nama. Ironiski, ka milicijas patruļas, uzraugot tiesas namu, apsargāja arī tipogrāfijas ēku. Iespiedmašīnas jauda deva iespēju katru mēnesi iespiest 15 000 eks. žurnālu *Vestņik Spasenija* (“Pestīšanas Vēstnesis”), kā arī JD un dziesmu grāmatas. Lai mazinātu vibrācijas troksni, iekārtu nolika uz piepumpētām riepiņām. VDK radās aizdomas par nelegāliem iespieddarbiem, tomēr tipogrāfiju neatklāja (Sīlis 2021: 254–258).

Pagrīdes izdevējdarbība, no mūsdienu viedokļa raugoties, brīžiem atgādināja piedzīvojumu filmas scenāriju – tik neparasti un pašizliedzīgi bija izdevēju centieni.

6 RLP tika izveidota 1965. gadā, apvienojot Krievu pareizticīgās baznīcas lietu padomi un Reliģisko kultu lietu padomi.

1970. gadā Augstākā tiesa uz trim gadiem notiesāja septītās dienas adventistu Aizputes draudzes sludinātāju Jāni Kukulīti, kas bija pavairojis un izplatījis savu grāmatu "Kristus krusts". Viņš arī kopā ar palīgiem krievu valodā nelegāli bija iespiedis dziesmu grāmatu "Ciānas dziesmas". Kukulītis gribējis nelegāli doties uz ASV. Lai šo mērķi īstenotu, viņš caur Poliju un Čehoslovākiju mēģinājis sasniegt Austriju. No Rīgas ar lidmašīnu aizlidojis uz Lvovu un no turienes purvainā teritorijā mēģinājis šķērsot Polijas robežu. Jau Čehoslovākijas pusē viņu atklājis robežsargu suns (No oda izpūš ziloni 1970: 1). Šis notikums bija tik ārkārtējs, ka par to tika ziņots arī padomju presē, aprakstot Kukulīša darbību kā spekulāciju ar reliģisku literatūru (Kārkliņa 1970: 2). Nepateikts palika tas, ka ticīgos uz šādiem soļiem spieda reliģiskās literatūras akūtais trūkums.

Padomju Latvijā legālas iespējas izdot vismaz daļu Bībeles pavērās represiju atslābuma periodā pēc Staļina nāves. Kā liecina Baznīcas virsvaldes sēdes protokols, 1956. gada 14. februāra plenārsēdē tika lemts par Jaunās Derības un psalmu emendācijas komisiju šādā sastāvā – Gustavs Tūrs (priekšsēdētājs), prāvests Alberts Vītols un mācītājs Leons Taivāns (locekļi) (Protokols Nr. 33 1956: 111). Vītols, tāpat kā Tūrs, bija studējis Tērbatē, lai gan kara dēļ nepabeidzis teoloģijas studijas turienes Teoloģijas fakultātē. Pirms Otrā pasaules kara bija publicējis rakstus un dzeju. Viņš bija pazīstams intelektuāļu aprindās – draudzējās ar rakstnieku Augustu Saulieti, sarakstījās ar Jāni Endzelīnu, Kārli Egli, Āronu Matīsu u. c. Tūrs viņu iecēla par Rīgas Doma dekānu (vairāk par Albertu Vītolu skat. Zvirgzdiņa 2008). Gan Vītola literārās intereses, gan pietuvinātība Tūram droši vien bija noteicošie faktori viņa iesaistīšanā komisijā. Iepriekš minētās sēdes protokolā uzskaitītie garīdznieki gan nebija vienīgie, kas piedalījās emendācijā. Prāvests Pauls Žibeiks atceras, ka emendācijas darbā tika iesaistīts gan viņš pats, gan arī vēlākais arhibīskaps Jānis Matulis (Žibeiks 1999: 60). Mācītājs Edgars Jundzis Akadēmiskajiem teoloģiskajiem kursiem rakstītā kompendijā min, ka piedalījies emendācijas komisijas darbā (Jundzis 1969: 144). Kā vēlāk viņa doktora disertācijas publicējuma priekšvārdā raksta Sandra Gintere, "viņa izcilās grieķu valodas zināšanas deva iespēju veikt smalku ekseģēzes – Bībeles vietu skaidrošanas – darbu un iedziļināties Jaunās derības tekstā, tā oriģinālajā valodā" (Gintere 2013: 11). Jundzis Latvijas luterāņu teoloģijā bija spilgta personība, kas nebaidījās no savrupiem ceļiem teoloģiskajā domā. 1980. gadā aizstāvētajā disertācijā viņš Jēzu identificē ar Barabu un proponē, ka Jēzus publiskajā darbībā bijuši divi atšķirīgi posmi, tādējādi izsaucot oponentu apsūdzības herēzē. Pats Jundzis gan disertācijas ievadā uzmanīgi saka, ka, "izvirzot šo hipotēzi, mēs nekādā veidā nedomājam aizskart mūsdienu kristīgās Baznīcas dogmatiskos un konfesionālos uzskatus" (Jundzis 2013: 13).

Baznīcas virsvaldes 1957. gada 8. aprīļa sēdē Tūrs ziņoja, ka Reliģijas lietu padomes pilnvarotajam iesniegts JD un psalmu makets ar lūgumu to izdot. To sagatavojusi

emendācijas komisija arhibīskapa vadībā ar sekretāriem māc. Voldemāru Lorbergu (JD) un prāvestu Alfonu Vecmani (Psalmi) (Protokols Nr. 39 1957: 131–132). 1960. gadā tas tika publicēts (Jaunā Derība un psalmi 1960), baznīcas kalendārā par šo zīmīgo notikumu ievietojot tikai lakonisku informāciju, ka to veidojusi emendācijas komisija, kura darbojās Tūra vadībā no 1957. gada (gads nesaskan ar iepriekš minēto LELB virsvaldes protokolos atrodamo informāciju) (Redakcija [b. i. g.]: 40). Akcents likts uz Tūra lomu – tas saistīts gan ar padomju sistēmā pārņemto piramidālo baznīcas pārvaldes struktūru (kuras saknes daļēji gan ir Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma laikā veiktajās izmaiņās LELB pārvaldē), gan ar Tūram raksturīgo personības kultu.

Šī izdevuma nākšana klajā nenožīmēja ateistiskās propagandas atslābumu. Laika periodā, kad LELB izdeva Jauno Derību un psalmus, Latvijā iznāca "Jautrā Bībele" – franču autora Leo Taksila (*Taxil*) veikta VD tekstu izlase ar komentāriem un satīriskiem zīmējumiem (Taksils 1962). Darbs kritizēja Bībeli, taču vienlaikus tā bija iespēja plašam lasītāju lokam (grāmata tika izdota 30 000 eks. tirāžā) iepazīties ar Bībeles stāstiem.

Reliģisko organizāciju darbības uzraudzītājas valsts iestādes, sniedzot atļaujas grāmatu izdošanai, izvērtēja, kādā pakāpē tās ietekmēs mērķa auditoriju, un centās pēc iespējas to mazināt. Reliģisko kultu lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR Pāvels Pizāns 1960. gadā vērsās pie Latvijas Kompartijas CK ar lūgumu atļaut LELB izdot dziesmu grāmatu 5000 eks. tirāžā, kā arī kalendāru 7000 eks. tirāžā, vienlaikus rakstot, ka šī atļauja dos pamatu 1961. gadā atteikt dziesmu lapiņu izdošanu, kas esot vairāk kaitīgas, ņemot vērā ticīgo aktīvo dalību dažādos baznīcas svētkos (Pizāns 1960: 138).

Diasporā Padomju Latvijā iespiestais JD un psalmu izdevums dažkārt kalpoja par instrumentu savstarpēju rēķinu kārtošanai. Rozītis par Mužiku rakstīja, ka viņš "grib mūsu tulkojumu pakļaut Latvijā zem boļševiku varas izdarītam tulkojumam" (Rozītis 1960: 7). Rozīša viedoklis bija, ka "no boļševikiem neko ņemt nedrīkstam" (Rozītis 1960: 10). Daudzi diasporā bija pret sakariem ar Latviju, un aukstā kara apstākļos pārmetumi par šādu sakaru uzturēšanu bija iedarbīgs rīks cilvēku diskreditācijai. Šī negatīvā attieksme gan nebija konsekvanta, jo attieksmē pret LELB diasporas baznīcas vadība gan kritizēja LELB kā padomju valsts kontrolētu baznīcu un asi iebilda pret LELB uzņemšanu starptautiskās kristīgās organizācijās, taču vienlaikus neoficiāli tikās gan ar tās līderiem (piem., arhibīskapu Tūru), gan centās dažādi palīdzēt draudzēm Latvijā. Atšķīrās arī vecākās un jaunākās diasporas latviešu paaudzes viedokļi.

Kundziņš rakstīja, ka Latvijā izdots neatšķiras no tā, ko izstrādājusi emendācijas komisija Latvijā 30. gados, tikai psalmi ņemti no diasporas izdevuma un no Glikas (Rozītis 1960: 12). Precīzāk būtu teikt, ka 1960. gada izdevums vairāk līdzīgs (bet ne identisks) 1938. g., nevis 1937. g. izdevumam – piemēram, Mt 1:8 ir nevis Jechošofats

(kā 1937. g.), bet Jechošafats (kā 1938. un 1953. g. izdevumā)⁷. Rm 11:16 – 1937., 1938. un 1953. g. izdevumos “pirmais guvums”. 1937. g. tulkojumā un tā revidētajā izdevumā 1938. g. (bet ne 1953. g. izd.) daži teksti (gan ne konsekventi visur) izcelti retinātiem (1938. g. izdevumā trekniem) burtiem (piem., Mt 9:37b-38, Mt 26; 26-28, Lk 3; 4b-6). Izcēlumos atspoguļojas tulkotāju un redaktoru konfesionāla perspektīva – ar trekniem burtiem 1938. g. (bet ne 1937. g. izdevumā) izcelts luterāņu teoloģijā būtiskais teksts par taisnošanu ticībā (Rm 5:1). Komentāri pie Mt 3:2 Lk 2:14 nav nedz 1937., nedz 1953. g. izdevumā. Apd 28:29, neskaidrojot iemeslu, nav iekļauts 1937., 1938., 1953. g. izdevumā. 1960. g. izdevumā ir ievietots arī pielikums – psalmu un JD saturiskais iedalījums, svētdienās un svētku dienās ieteicamie Bībeles lasījumi. Tekstā saglabāts *ch* lietojums – Antiochija, Achaja u. c. Izdevumā sniegti tulkojuma varianti, piem., par Artemidu (Diāna) Apd. 19:24, arī Mt 3:2 (par atgriešanos no grēkiem – tuvāk pirmtekstam “mainieties savā sirdsprātā”) un Lk 2:14 (teksta variants “...miers virs zemes laba prāta cilvēkiem”). Dažkārt vienlaikus ar tulkojuma variantiem doti arī skaidrojumi – piem., maizes iejava, pirmdevums, pirmais veltījums Dievam (Rm 11:16). Tekstā lietotas kvadrātiekvavas, kas acīmredzot norāda uz tekstiem, kuru izcelsmi pētnieki datē ar vēlāku laiku (Mt 12:47, 1Jņ 5:7b-8a), bet tās lietotas nekonsekventi (piem., to nav Mk 16 beigās). Vietām tekstā iekavās dots otrs vietvārda variants (Jņ. 5:2 – Betzata (Betezda), Mt 1:8 – Jechošafats (Jozafats)).

Noslēgums

Gan Padomju Latvijā, gan diasporā īstenotie protestantu Bībeles tulkošanas un izdošanas projekti uzskatāmi par iepriekšējās, Glikas tulkošanas tradīcijas turpinājumu. Romas katoļu tulkojumi atšķiras no tās, kas ir likumsakarīgi, jo pirms Otrā pasaules kara šajā konfesijā tulkoti tikai Bībeles daļu fragmenti. Bībeles 1965. gada izdevums līdzās dziesmu grāmatai bija viens no diviem lieliem latviešu diasporas luteriskās baznīcas projektiem. Tam sekoja arī citi (piem., Jura Cālīša vadītās komisijas 1985. g. izdots Lūkas ev. tulkojums), lai arī ne visi realizēti – profesora Edmunda Šmita izteiktais aicinājums veidot brīvo tulkojumu latviešu valodā (Šmits 1979: 71) palika nerealizēts. Līdzīgi Latvijā tika domāts par tālāku JD un psalmu emendāciju. LELB arhibīskaps Jānis Matulis 1970. gadā rakstīja, ka vēlas mainīt grāmatas formātu, pievienot paralēlās Rakstu vietas un virsrakstus, izcelt svarīgākos izteicienus. Viņš pats plānoja caurskatīt evaņģēlijus, pārējo JD – Žibeiks un Jundzis,

⁷ Šeit izmantots šāds revīzijas izdevums: *Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība. Psalmi* (Londona: Britanijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība, 1953). Pirmskara revīzija bez psalmiem emigrācijā iznāca arī 1947. g. Pirmskara JD tulkojuma pirmizdevums bija 1937. g., tā revīzija – 1938. g.

psalmus – Viktors Ozoliņš, Vecmanis, līdzdarbojoties Matulim (Matulis 1970: 32). Šis projekts tika realizēts 1988. gadā, papīru tā iespiešanai dāvināja Somijas luterāņu baznīca (Baznīca un tauta 1988: 1). Maz zināms ir fakts, ka pie šīs revīzijas darbojās ne tikai luterāņi, bet kā korektors arī tolaik vēl neregistrētās Evaņģēliskās Jēzus draudzes garīgais vadītājs Elmārs Zvaigzne⁸.

Aukstā kara apstākļi bija šķērslis Latvijas un diasporas tulkotāju sadarbībai. Ja arī pastāvēja Glikas iedibinātās tradīcijas diktēta mijiedarbība, tad tā politisku iemeslu dēļ netika publiski atzīta. Rakstā aplūkotajā laika periodā Latvijas un diasporas tulkojumu atšķirības galvenokārt skaidrotas politiskā aspektā. Vēlāk diasporā parādījās arī pirmskara valodas normu sakralizācijai raksturīgā retorika par padomju varas ietekmē (aukstā kara apstākļos tāpēc automātiski par nepieņemamām uzskatītām) mainītām latviešu valodas normām.

Bībele rakstā aplūkotajā periodā bija grāmata, kuru Rietumos uztvēra kā reliģijas brīvības indikatoru, regulāri aktualizējot jautājumu par Bībeles nepieejamību sociālistiskajās valstīs, uz ko negribīgi nācās reaģēt arī Austrumu politiskā bloka valstīm.

Avoti un literatūra

A.M. (1935). Jaunās Derības emendācijas darbs. *Svētdienas Rīts*, 19.05.

Andrups, Jānis (1966). Jaunais Bībeles tulkojums. *Latvija Amerikā*, 20.04.

Andrups, Jānis (1995). Lielbritānijas latviešu vēsture. *Latvieši Lielbritānijā*, 1. grāmata. Londona: Latviešu nacionālā padome Lielbritānijā, Daugavas vanagu fonds.

Arhibīskapa vērtējums par jauno Bībeles tulkojumu (1960). *Londonas Avīze*, 25.11.

Baltiņš, Māris (2016). Latviešu valodnieka profesora Ernesta Bleses mūžs un zinātniskais mantojums. *Scriptus Manet*, Nr. 1, 45.–61. lpp.

Baznīca un tauta (1988). *Latvija Amerikā*, 17.09.

Beeson, Trevor (1974). *Discretion and Valour: Religious Conditions in Russia and Eastern Europe*. [b. izd. v.]: Fontana Books.

Bergs, Edgars (1961). Vēstule arhibīskapam Teodoram Grinbergam, 25.04., Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA-LVA), 2303-11-v-25.

Bībele. Vecās un Jaunās Derības Svētie Raksti (1948). Helsinki: Britānijas un ārzemju Bībeles biedrība.

Bībele jaunā latviešu tulkojumā (1955). *Latvija Amerikā*, 08.01.

Blese, Ernests (1965). Apartā lauka galā. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 13.–20. lpp.

8 Pie šī izdevuma otrās korektūras pievienots neīstenots Zvaigznes ieteikums ar zvaigznīti atzīmēt un ievietot tekstus, kas atrodami *Textus Receptus*, bet nav 1988. izdevumā (piemēram, Mt 5: 44 – “svētījiet tos, kas jūs nolād, dariet labu tiem, kas jūs ienīst” (kā Glikas tulkojumā un tā revīzijās, kā arī Strelēvica tulkojumā. 1965. g. izdevumā tā vairs nav)). Skat. *Jaunā Derība un psalmi*, 1988.

- Bourdeaux, Michael, Hebly, Hans, Voss, Eugen (eds.) (1976). *Religious Liberty in the Soviet Union. WCC and USSR: a post-Nairobi Documentation*. Keston: Keston College.
- Bradnoks, V. (*Bradnock, W.*, 1963, BĀBB Tulkojumu sekretārs) (1963). Vēstule Ernestam Blesem, Elmāram Rozītim, Ringoldam Mužikam, Bertramam Federam [angļu val.], 26.03., LNA-LVA, 2303-7-v-26.
- Dienu atspīdumi (1965). *Laiks*, 03.04.
- Feders, Bertrams (1962). Vēstule Ringoldam Mužikam, LNA-LVA, 2301-7-v-18 [rokrakstā neskaidrs datums un mēnesis].
- Feders, Bertrams (1963). Vēstule Ringoldam Mužikam, 05.03., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Feders, Bertrams (1963). Vēstule Ringoldam Mužikam, 21.05., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Feders, Bertrams (1965). Arhibīskapa Teodora Grīnberga piemiņai. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 5.–7. lpp.
- Feders, Bertrams (1968). Vēstule Ringoldam Mužikam, 24.08., 19.08., LNA-LVA, 2301-7-v-18.
- Gintere, Sandra (2013). Redaktores priekšvārds. Jundzis, Edgars. *Jēzus dzīves mīklas*. Rīga: Mantojums, 9.–12. lpp.
- Grīnbergs, Teodors [bez dat.]. Vēstule Ringoldam Mužikam, LNA-LVA, 2303-11-v-32, 3. lp.
- Grīnbergs, Teodors (1962). Mana mīļā tauta! Jūnijs, LNA-LVA, 2303-11-v-35.
- Grīnbergs, Teodors (1965). "Mana mīļā tauta!" *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 3. lpp.
- Hofmanis, R. (1997). Kādu latviešu valodu lietosim jaunajā Bībeles tulkojumā. *Laiks*, 13.09.
- Izcila garīdznieka simtgade (1988). *Brīvā Latvija*, 13.06.
- Jaunais latviešu Bībeles izdevums* (1965). LNA-LVA, 2263-1-97.
- Jaunā Derība un psalmi* (1960). Rīga: Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde.
- Jaunā Derība un psalmi* (1988). 2. korektūra, 2. sēj., 23.02. Latvijas Bībeles biedrības grāmatu kolekcija.
- J. E. (1966). "Dievam un savai tautai. Latviešu ev. lut. draudžu apvienības Amerikā ģenerālkonference Klīvlendā". *Latvija Amerikā*, 31.08.
- Jundzis, Edgars (1969). *Pirmkristīgās literatūras vēsture*. Rīga: Akadēmiskie teoloģiskie kursi [mašīnrakstā].
- Jundzis, Edgars (2013). *Jēzus dzīves mīklas*. Rīga: Mantojums.
- Kalkandjeva, Daniela (2015). *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection*. London, New York: Routledge.
- Kārkliņa, A. (1970). "Purvainā meža" maldos. *Cīņa*, 31.07.
- Kokins, J. (1974). Izziņa par padomju likumdošanas par reliģiskajiem kultiem Latvijas PSR ievērošanu 1973. gadā [krievu val.], 04.07., LNA-LVA-1419-3-10.
- Kovaļevska, Otiļija (2017). Ceļš uz Vatikāna II koncila dokumentu izdevumu latviešu valodā. *Katoļu kalendārs 2018*. Rīga: Katoļu Baznīcas Vēstnesis, 123.–127. lpp.
- Krievu baptisti pilda Kremļa uzdevumus (1963). *Londonas Avīze*, 16.08.

- Kundziņš, Kārlis (1953). Jaunais amerikāņu Bībeles tulkojums. *Mājas Draugs*, 01.10.
- Kundziņš, Kārlis (1965). Pārskats par jaunā latviešu Bībeles tulkojuma sagatavošanas un veikšanas darbu laikā no 1931. līdz 1964. gadam. *Jaunais latviešu Bībeles izdevums*. Latvijas Ev. lut. baznīcas virsvalde, 9.–12. lpp.
- Ķiploks, Edgars (1954). Sākts liels darbs. Pirmais solis ceļā uz latvisku Biblii. *Laiks*, 11.08.
- Ķiploks, Edgars (1970). Latvijas ev. lut. baznīca 1918.–1968. *Ceļa Biedrs*, Nr. 1/2, 17.–19. lpp.
- Ķiploks, Edgars (1981). Teoloģijas fakultāte 1939–1944. *Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultāte 1919–1939*, otrais, papildinātais izd. Nebraska: LELBA Apgāds, 89.–128. lpp.
- Lauva, Arbijs (2008). LBDS kongress – 2008. *Kristīgā Balss*, Nr. 79(3).
- Latkovskis, L. (1971). Svātūs Rokstu tulkošona. *Latgolas Bolss*, 11.09.
- Matulis, Jānis (1970). Vēstule [bez adresāta], 09.06., LNA-LVA, 2303-11-v-32.
- Monitors (1966). Komunisti bīstas no Bībelēm. *Latvija*, 23.07.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1937). Rīga: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1938). Rīga: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība* (1947). Helsinki: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- Mūsu Kunga un Pestītāja Jēzus Kristus Jaunā Derība. Psalmi* (1953). Londona: Britānijas un Ārzemju Bībeles Sabiedrība.
- No oda izpūš ziloni (1970). *Latvija*, 15.08.
- Note for file (1965). 22.02., Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.
- Odincov, Mihail, Kochetkova, Anna (2014). *Konfesionālā politika v Sovetskom Sojuze v godi Velikoi Otecesstvennoi voini 1941–1945 gg*. Moskva: Naučno-političeskaja kniga; Političeskaja enciklopedija.
- Ovsiannikov, Sergei (2004). Bishop Cassian's BFBS-sponsored Russian Translation of the New Testament. Batalden, Stephen, Cann, Kathleen, Dean, John (eds.). *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804–2004*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, pp. 197–216.
- Pisma patriarha Aleksija I v Sovet po delam Russkoi Pravoslavnoi cerkvi pri Sovete narodnih komisarov – Sovete Ministrov SSSR 1945–1970 gg*. (2010). Kozlov, V. A., Mironenko, S. V. (red.). T. 2. Moskva: ROSSPEN.
- Pizāns, Pāvels (1960). LKP CK sekretāram Augustam Vosam [krievu val.], 14.12., LNA-LVA, PA-101-23-138.
- Pospelovsky, V., Dmitry (1987). *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies*, Vol. 1. A History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer. Houndmills: The Macmillan Press.
- Pravda o religii v Rossii* (1942). Moskva: Moskovskaja Patriarhija.

Protokols Nr. 33 (1956). 14.02., LELB arhīvs, Latvijas PSR Ev. lut. baznīcas virsvaldes plenārsēžu protokoli (24.01.1952.–16.11.1959.), 1-3-41.

Protokols Nr. 39 (1957). 08.04., LELB arhīvs, Latvijas PSR Ev. lut. baznīcas virsvaldes plenārsēžu protokoli (24.01.1952.–16.11.1959.), 1-3-41.

Ramsey, Michael. Letter to G. Turs (1966). 11.02., Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.

Redakcija [b. i. g.]. Arhibīskapa Dr. theol. Gustava Tūra mūža un darba goda diena.
Ev. lut. baznīcas kalendārs 1961. gadam. Rīga: b. i., 35.–43. lpp.

Roosimaa, Peeter (2002). The First Estonian Bible After World War Two. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, No. 22(4), pp. 1–21. Available: <https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1653&context=ree> [Accessed 12.10.2022.].

Rozītis, Elmārs (1958). Vēstule Edgaram Bergam, 06.10., LNA-LVA, 2303-11-v-35.

Rozītis, Elmārs (1960). Vēstules Kārlim Zariņam, 19.04., 11.05., 25.05., 29.08., LNA-LVA, 2263-1-124.

Rozītis, Elmārs (1962). Vēstule Kārlim Zariņam, 21.08., LNA-LVA, 2263-1-124.

Rozītis, Elmārs (1963). Vēstule Kārlim Zariņam, 10.01., LNA-LVA, 2263-1-124.

Sawatsky, Walter (1975). Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 2).
Religion in Communist Lands 3:6 (1975), pp. 4–14.

Sīlis, Elmārs (2021). *Vectēva stāsts*. Rīga: [b. izd.].

Simon, Gerhard (1974). *Church, State and Opposition in the U.S.S.R.*
Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Spiritus Veritatis (1954). Latviešu draudžu darbība Savienotajās Valstīs. *Latvija Amerikā*, 09.06.

Spoģis, A. (1963). Mūžīgi jaunās dziesmas. *Latvija Amerikā*, 24.04.

Svētā tēva pāvesta Pija XII apustuliskā vēstule (1961). *Psalmi*. Čikāga: Dzimtenes Balss apgāds, 7.–11. lpp.

Šmits, E. (1979). Svēto Rakstu tulkojumam vienmēr jāatjaunojas. *Ceļa Biedrs*, Nr. 5, 69.–71. lpp.

Taksils, Leo (1962). *Jautrā Bībele*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Tēraudkalns, Valdis (2007). Bībeles tulkošana un izdošana Pirmās republikas laikā.
Rēzeknes Augstskolas Raksti. Vēsture un filozofija. VII sēj., 96.–109. lpp.

Tēraudkalns, Valdis (2008). Bībeles 1965. gada izdevums kultūrvēsturiskā kontekstā.
Valsts valodas komisijas raksti. Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums: Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienų prakse. 4. sēj., 194.–214. lpp.

Top Bībeles otrais iespietums (1966). *Londonas Avīze*, 17.06.

Treus, Fēlikss (1946). Divu latviešu teologu mūža darbs salīdzinājumā, tiem aizmūža ceļos aizejot.
Ceļš, Nr. 9, 410.–411. lpp.

Turs, Gustavs (1965). Letter to J. R. Satterthwaite, Advent, Lambeth Palace Library, CFR LRC 95/1, Latvia: Contacts: Archbishop Turs, 10.01.1955.–20.03.1973.

Vajadzīgi līdzekļi Bībeles jaunā tulkojuma pabeigšanai (1955). *Laiks*, 14.12.

- Veisbergs, Andrejs (2022). *Tulkojumi latviešu valodā. 16.–20. gadsimta ainava*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Williams, John (1966). Letter to J. R. Satterthwaite, 21.11., Lambeth Palace Library, CFR LRC 93, Latvia: General Situation, 20.03.1944.–07.10.1976.
- Zariņš, Rihards (1956). No vāka līdz vākam. Top Vecās derības jaunais tulkojums. *Ceļa Biedrs*, Nr. 1, 6.–8. lpp.
- Zariņš, Kārlis (1959). Vēstule Teodoram Grīnbergam, 15.10., LNA-LVA, 2303-11-v-35.
- Zariņš, Kārlis (1962). Vēstule Ernestam Blesem, 20.11., LNA-LVA, 2263-1-96.
- Zariņš, Rihards (1975). Zelta jubileja. Prāvestam Aleksandram Mitulim 29. jūnijā 50 garīgā amata gadu. *Laiks*, 25.06.
- Zicāns, Eduards (1950). Stiprais sargs. 91. psalma tulkojums un ekseģēze. *Reliģija un dzīve. Reliģiski un filozofiski raksti*, I. Ķiploks, Edgars (red.). [b.v.]: A. Ozoliņa apgāds, 97.–100. lpp.
- Zvirgzdiņa, Dace (sast.) (2008). *Alberts Vītols. Es zinu stipru vietu...* Cesvaine: Cesvaines ev. lut. draudze.
- Žibeiks, Pauls (1999). Mūsu arhibīskaps. Ķiploks, Edgars, Vasks, Jānis (sast.). *Sēja un pļauja: Arhibīskapa Dr. Jāņa Matuļa piemiņai*. Rīga: Svētdienas Rīta izdevniecība, 60.–61. lpp.